

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۱)

قرآن نویسی منظم و
باقاعده در ایران از قرن
پنجم تا دهم هجری و تأثیر
آن در کتابت قرآن از عصر
عثمانی تا امروز

۴۵-۷۳

چکیده: کتابت مصاحف قرآنی امروزه از ویژگی‌های هنری خاصی برخوردارند. یکی از مهم‌ترین این ویژگی‌ها کتابت منظم و باقاعده آیات قرآن در هر جزء و صفحه و سطر است. مشهورترین کتابت نام‌آشنای امروزی، قرآن‌های کتابت شده به دست عثمان طه، کاتب سوری است که در چند دهه اخیر با عنوان «مصحف المدینه النبویه» از سوی مجمع ملک فهد در کشورهای اسلامی مختلف توزیع شده است. صفحات این قرآن، حاوی ۱۵ سطر است، و پایان هر صفحه به انتهای آیه‌ای ختم می‌شود. همچنین هر یک از اجزای سی گانه این قرآن، به دقت در ۲۰ صفحه یا ۱۰ برگ طراحی و کتابت شده‌اند. اما در واقع این سبک از کتابت که با نام عثمان طه گره خورده است، خود نمونه‌های متعدد و فراوانی در میان کاتبان قرآن در دوره عثمانی، و پس از آن، طی یکصد سال اخیر داشته است. این مقاله با مروری بر پیشینه این سبک از کتابت قرآن، نشان می‌دهد که کاتبان عثمانی طی قرون دهم تا چهاردهم هجری خود مبدع این سبک هنرمندانه نبوده‌اند، بلکه سابقه این گونه از قرآن نویسی منظم و باقاعده، به دورانی بسیار قدیم‌تر، و در ایران قرن پنجم هجری بازمی‌گردد. قرآن محمد زنجانی (موّخ ۵۳۱ ق.)، و قرآن زرّین قلم (موّخ ۵۸۲ ق.)، دو نمونه بسیار پیشرفته از این هنر در قرن ششم هجری‌اند. در آغاز، تعداد قواعد و الگوهای کاتبان ایرانی برای کتابت منظم قرآن، تقریباً ۲۰ تا بوده، اما به تدریج تا پیش از قرن دهم هجری به حدود ۴۷۰ مورد بسط و تفصیل داده شده است. تقریباً اغلب کاتبان عثمانی در قرون اخیر، صرفاً به دو امر توجه کرده‌اند: نخست پایان دادن هر صفحه به انتهای آیه، و دوم، آغاز کردن هر جزء قرآن از ابتدای صفحه و پایان دادن آن به انتهای صفحه.

کلیدواژه: تاریخ کتابت قرآن؛ قرآن نویسی منظم و باقاعده؛ قرآن زرّین قلم؛ قرآن محمد زنجانی؛ هنر خوشنویسی ایرانی؛ قرآن نویسی ایرانی؛ قرآن نویسی عثمانی؛ قرآن نویسی صفویه؛ قرآن‌های ایلخانی؛ قرآن‌های سلجوقی؛ عثمان طه.

از مدیران و همکاران محترم در کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه موزه گلستان، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه چيستربیتی و کتابخانه حرم امام علی علیه السلام که تصاویری از نسخه‌های مورد نیاز در نگارش این مقاله را در اختیار من قرار دادند سپاسگزارم.

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (11):

Systematic and Organized Writing of the Qur'an in Iran from the 5th/11th to the 10th/16th Century, and its Influence on the Scribing of the Qur'an from the Ottoman era to the Present day
Morteza Karimi-Nia

Abstract: The scribing of Qur'anic codices today has special artistic features. One of the most important features is the systematic and organized writing of Qur'anic verses in each part (*juz'*), and page. Today's most famous name is the Qur'an written by Uthmān Ṭāhā, a Syrian scribe whose work has been distributed in recent decades in various Islamic countries under the title "*Muṣḥaf al-Madīna al-Nabawiyya*" by the King Fahd Complex for the Printing of the Holy Qur'an. The pages of this Qur'an contain 15 lines, and each page ends with the conclusion of a verse. Also, each of the thirty parts of this Qur'an has been carefully designed and written in 20 pages, beginning every part at the beginning of the page and ending it at the bottom of the page. But in fact, this style of Qur'an transcribing, which is tied to the name of Uthmān Ṭāhā, has had many examples among the scribes of the Qur'an during the Ottoman period, and after that, during the last hundred years. This article, by reviewing the history of this style of transcribing the Qur'an, shows that the Ottoman scribes did not invent this artistic style during the 10th/16th to 14th/20th centuries, but the history of this type of systematic and organized Qur'an writing dates back to much older times, and in Iran to the 5th/11th century. The *Muṣḥaf* of Muḥammad al-Zanjānī (dated 531/1137), and the *Muṣḥaf* of Zarrīn Qalam (dated 582/1186), are two very advanced examples of this art in the 6th/12th century. In the beginning, the number of rules and patterns of Iranian scribes for the systematic and organized writing of the Qur'an was about 30, but gradually before the 10th/16th century, it was expanded to about 470 cases. Almost all Ottoman scribes in recent centuries have paid attention to only two things: first, ending each page at the conclusion of the verse, and second, starting each part (*juz'*) of the Qur'an from the beginning of the page and ending it at the bottom of the page.

Keywords: Qur'anic orthography; History of Qur'an transcribing; Organized and Systematic writing of the Qur'an; Qur'an of Zarrīn Qalam; Qur'an of Muḥammad al-Zanjānī; The art of Iranian calligraphy; Iranian Qur'an transcribing; Ottoman Qur'ans; Safavid Qur'ans; Ilkhanid Qur'ans; Seljuk Qur'ans; Uthmān Ṭāhā

نسخ المصاحف القرآنية (١١)

كتابة المصاحف القرآنية وفقاً للنظم والقواعد في إيران من القرن الخامس إلى العاشر الهجريين، وتأثير ذلك على كتابة القرآن من العصر العثماني حتى اليوم
مرتضى كريمي نيا

الخلاصة: تمتاز كتابة المصاحف القرآنية هذه الأيام بمميزات فنيّة خاصّة. وأحد أهمّ هذه المميزات هي كتابة الآيات القرآنية بصورة منسقة ووفقاً لقواعد معيّنة يتمّ مراعاتها في كلّ جزء وصفحة وسطر. وأشهر الكتابات المعروفة في عصرنا هي المصاحف المكتوبة بخط الحظاظ السوري عثمان طه، وهي التي قام مجمع الملك الفهد بتوزيعها في العقود الأخيرة على مختلف الدول الإسلاميّة بعنوان (مصحف المدينة النبوية).

وصفحات هذا القرآن تشتمل على ١٥ سطراً، وتنتهي كلّ صفحة من صفحاته بأخر إحدى الآيات. كما أنّ كلّ جزء من أجزائه الثلاثين تمّ تصميمه كي يُكتب بدقة في ٢٠ صفحة أو ١٠ أوراق بوجهها.

والواقع أنّ هذا الأسلوب الذي اقترن باسم عثمان طه، كانت له نماذج متعدّدة وكثيرة بين كتاب القرآن في العهد العثماني وفي المائة سنة الأخيرة.

وهذه المقالة تلقي الضوء على الخلفيات التاريخيّة لهذا الأسلوب في الكتابة القرآنية، وتشير إلى أنّ الحظاظين العثمانيين خلال القرون من العاشر إلى الرابع عشر الهجري لم يكونوا هم المبدعون لهذا الأسلوب الفنيّ، بل إنّ تاريخ هذا النوع من الكتابة القرآنية المنظّمة والدقيقة إنّما يمتدّ إلى فترات أقدم منها بكثير، ويعود إلى إيران القرن الخامس الهجري، والذي يمكن الإشارة إلى نموذجين من نماذج هذا الفنّ المتطوّر جدّاً، وهما: قرآن محمّد الزنجاني الذي يعود تاريخه إلى سنة ٥٣١ هجرية، وقرآن زرين قلم المؤرخ بسنة ٥٨٢ هجرية.

أما عدد القواعد والنماذج التي اتبعتها الكتاب الإيرانيون لكتابة القرآن المنظّمة فتبلغ تقريباً ٣٠ قاعدة، لكنها ازدادت بالتدرج حتى ما قبل القرن العاشر الهجري لتبلغ ما يقارب ٤٧٠ مورداً تمت الإشارة إليها وشرحها بالتفصيل.

أما أغلب الكتاب العثمانيين في القرون الأخيرة فهم قصروا اهتمامهم تقريباً على أمرين، أولهما أنّ تنتهي كلّ صفحة بنهاية آية، وثانيهما أنّ يبتدئ كلّ جزء من أجزاء القرآن ببداية صفحة وينتهي بنهاية أخرى.

المفردات الأساسيّة: تاريخ كتابة القرآن، كتابة القرآن بأسلوب منظّم ومعين، قرآن زرين قلم، قرآن محمّد الزنجاني، فنّ الخطّ الإيراني، كتابة القرآن الإيرانيّة، كتابة القرآن العثمانيّة، كتابة القرآن الصفويّة، المصاحف الإيلخانيّة، المصاحف السلجوقيّة، عثمان طه.

مقدمه

کتابت قرآن کریم و کتاب آرای اسلامی در ایران قدیم همواره از آغاز با ابداع و هنرمندی های خاص در خوشنویسی، تذهیب و سایر هنرهای کتاب آرای همراه بوده است. از حوالی قرن پنجم هجری گونه ای از کتابت قرآنی در ایران شکل گرفته است که در آن کاتب ایرانی قواعدی خاص را هنگام کتابت حروف، کلمات، آیات، سطور، صفحات و اجزای مختلف مصحف قرآنی رعایت می کند. این دسته از کاتبان معمولاً در انتهای مصحف خود به زبان فارسی شرحی داده اند از قواعدی که در کتابت خود در نظر داشته اند و تعداد این قواعد را برشمرده اند. یکی از مهم ترین وجوه مشترک این نوع از قرآن ها پایان دادن به انتهای هر صفحه با علامت پایان آیه است که سبب می شود کاتب نظم خاصی را به کتابت خود ببخشد. به همین نحو، عموم این دسته از کاتبان هر یک از اجزای سی گانه قرآن را در تعداد مشخصی از صفحات مصحف، مثلاً ده، دوازده یا چهارده صفحه می گنجانند.

به درستی نمی دانیم که نخستین کاتبان ایرانی چرا و از چه زمان دست به چنین ابداعی در کتابت قرآن زده اند. چه بسا علاقه و اصرار ایرانیان بر اتمام کلمات در انتهای سطور و پیروی نکردن ایشان از «کتابت پیوسته»^۱ در اواخر قرن پنجم به پیدایش دسته ای از قرآن های منظم و باقاعده انجامیده است که در آنها کاتب قرآن تلاش می کند حتی انتهای تمام صفحات قرآنی را به پایان آیه ختم کند. سخنانی که یک کاتب ناشناخته ایرانی - احتمالاً خراسانی - در انتهای قرآن منظم و باقاعده خود (نسخه ش ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی) در این باره نوشته است،^۲ نیک نشان می دهد که شکستن کلمات در انتهای سطور از نظر عالمان و کاتبان ایرانی در سراسر خراسان و ماوراءالنهر امری بسیار ناپسند بوده است. چنین مواردی را شاید بتوان در شمار پیشینه و زمینه های فرهنگی و هنری کاتبان ایرانی در خلق قرآن های با نظم و قاعده به شمار آورد.^۳

نخستین اسناد از شکل گیری و کتابت قرآن به صورت منظم و باقاعده ما را به ایران در عصر غزنویان و سلجوقیان می رساند. قدیم ترین نسخه هایی که با ویژگی فوق می شناسیم، یعنی نسخه ش ۱۰۱۱ موزه کاخ گلستان (منتسب شده به خط امام حسن مجتبی علیه السلام) و قرآن ناسب حسینی (به شماره ۲۲۲۴، وقف شده بر حرم رضوی در سال ۵۹۰ ق) از میانه یا اواخر قرن پنجم هجری برجای مانده اند. در

۱. شکسته شدن کلمات در پایان سطور و کتابت ادامه آن در سطر بعدی خود از نتایج سنت قدیم قرآن نویسی در بین النهرین است که بدان اصطلاحاً «کتابت پیوسته» (*scriptio continua*) می گویند. نخستین قرآن های مکتوب در قرن نخست به خط حجازی، و سپس قرآن های مختلف کوفی در قرن دوم و سوم هجری همگی بدون استثنا از این سنت پیروی کرده اند. در «کتابت پیوسته»، کاتب حروف را بدون توجه به میزان فضای موجود در هر سطر با فاصله ای تقریباً مساوی در کنار هم می چیند. از همین رو، دائماً مجبور می شود کلمه ای را در انتهای سطر تقطیع کند، و بخشی از آن را در سطر بعدی، و گاه در صفحه بعدی بنویسد.

۲. رک به: ادامه همین مقاله، بخش «ب» قرآن حسینی ناسب به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی.

۳. برای تفصیل رک به: مرتضی کریمی نیا؛ «نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۰): قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران و دیگر پاره مسروقه آن در موزه پارس (شیراز): طغیان علیه «کتابت پیوسته» در قرآن نویسی کوفی»؛ آینه پژوهش؛ سال سی و یکم، ش ۴، شماره پیاپی ۱۸۴، مهر و آبان ۱۳۹۹، ص ۱۱۱-۱۷۷.

قرن ششم هجری نیز قرآن محمد زنجانی (مورخ ۵۳۱ق) و قرآن زرین قلم (مورخ ۵۸۲ق) از شاخص ترین نمونه های مصحف نگاری هنرمندان ایرانی و با قواعد و نظم مشخص اند. این چهار مصحف قرآنی مهم را باید میراث مشترک دو سلسله هنرپرور غزنوی و سلجوقی دانست. در انتهای این مقاله چهار نسخه یاد شده را به تفصیل بیشتر معرفی خواهیم کرد. این کاتبان علاوه بر قواعد فوق الذکر برخی از کلمات یا عبارات قرآنی را به صورت ثابت در ابتدای سطر و برخی دیگر را در انتهای سطر و با رنگی متمایز (مثلاً طلایی) می نگارند که فهرست کامل آنها در تصاویر ضمیمه آمده است.

قرآن نویسی باقاعده که در قرون ششم و هفتم هجری در ایران تطور و تکامل بسیار یافت، در دوره ایلخانی و از طریق مبادلات فرهنگی و هنری به دربار حاکمان ممالیک در شامات و مصر و نیز به نواحی مختلف آناتولی و بالکان راه یافته است و خوشنویسان و کاتبان قرآن در عصر ممالیک از این شیوه استفاده کرده اند. نمونه هایی از این آثار اکنون در میان قرآن های مملوکی موجود در کتابخانه چستربیتی باقی مانده است.^۴ با از میان رفتن ممالیک به دست دولت عثمانی بسیاری از جوانب هنری ایشان در کتاب آرایبی اسلامی - از جمله قرآن نویسی با قاعده - به میان کاتبان ترک راه پیدا کرده و طی ۴۰۰ سال میان خوشنویسان ترک تحول و تطور یافته است. نمونه های فراوانی از این سبک قرآن نویسی را می توان در نسخه های موجود در کتابخانه ها و موزه های ترکیه یافت که کاتبان آنها کوشیده اند تا هر صفحه را به انتهای آیه ای از قرآن ختم کنند و هر جزء قرآن را در تعداد مشخص و ثابتی از صفحات بگنجانند.^۵ سرانجام اکنون یکی از گونه های مبرز این شیوه از کتابت منظم و باقاعده قرآن به دست خوشنویس سوری عثمان طه، کتابت و رواج جهانی پیدا کرده است.

سیر اجمالی قرآن نویسی منظم و باقاعده

کهن ترین نسخه های قرآن که با نظم و قواعد خاصی کتابت شده اند، چهار نسخه ایرانی اند که در قرن پنجم و ششم هجری کتابت شده اند. دو تا از این نسخه ها، یعنی قرآن محمد زنجانی در حرم علوی در نجف و قرآن زرین قلم در کتابخانه چستربیتی حاوی انجامه و تاریخ کتابت (در سال های ۵۳۱ و ۵۸۲ هجری) اند، اما انجامه دو نسخه دیگر، یعنی قرآن ش ۱۰۱۱ در موزه کاخ گلستان و قرآن ش ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی از دست رفته است. حدس من بر پایه نوع خط و تذهیب این دو قرآن اخیر است که این نسخه های بدون انجامه احتمالاً در اواخر قرن پنجم هجری یا آغاز قرن ششم

۴. بخش اعظم قرآن های مملوکی اکنون در دارالکتب المصریه (قاهره) نگهداری می شود که در هنگام نگارش این مقاله به آنها دسترسی نیافتیم.

۵. یان یوست و یتکام در مقاله ای با عنوان «بیست و نه قاعده در کتابت قرآن» یکی از نمونه های متأخر از این دست (کتابت سال ۱۲۷۹ هجری قمری) را معرفی کرده است.

Jan Just Witkam, "Twenty-nine rules for Qur'an copying: A set of rules for the lay-out of a nineteenth-century Ottoman Qur'an manuscript," in: Jan Schmidt (ed.), *Essays in honour of Barbara Flemming vol. 2 = Journal of Turkish Studies*, vol. 26/1 (2002), pp. 339-348.

نمودار ۱: سیر شکل‌گیری و انتقال قرآن نویسی منظم و با قاعده از قرن پنجم تا پانزدهم هجری

کتابت شده‌اند. این چهار نسخه قدیمی‌ترین نسخه‌های قرآن منظم و با قاعده در جهان‌اند که تا کنون یافته‌ایم. سه‌تای آنها به خط کوفی ایرانی (مشرقی) و نمونه چهارم به خط ثلث و کوفی و با امضای کاتبی ایرانی به نام «زرین قلم» کتابت شده‌اند. چنین شاهدی به نحوی قاطع اثبات می‌کند که ایده قرآن نویسی منظم و با قاعده در ایران قدیم و از سوی کاتبان قرآن به خط کوفی ایرانی شکل گرفته و توسعه یافته است.

قرآن نویسی منظم و با قاعده در روزگار نخست خود در سده‌های پنجم و ششم هجری، ویژگی‌ها و جزئیات زیادی را در برداشت. افزون بر قرارداد هر جزء قرآن در تعداد معینی از صفحات و اختتام هر صفحه به پایان یک آیه کامل، کاتبان ایرانی در این سده‌ها ابداعات دیگری نیز داشته‌اند. برای مثال می‌کوشیدند تا برخی از تعبیر و کلمات پرتکرار قرآنی را با رنگی متفاوت (مثلاً طلایی) به صورت یکنواخت در ابتدا، وسط یا انتهای سطر قرار دهند. همچنین انتهای تمام ارباع قرآن، اسباع قرآن، نیم‌سبع‌های قرآن و مواضع سجده را در انتهای سطر قرار داده‌اند. این کتابت منظم و با قاعده از کتابت قرآن در قرون بعدی گاه جزئیات و تفصیل بسیار زیادی یافته تا آنجا که در برخی از قرآن‌های قرن دهم به ۴۷۰ قاعده افزایش یافته است. در مقابل، گاه کاتبان قرآن تنها به دو سه عنصر اصلی و اساسی آن ملتزم مانده‌اند؛ یعنی پایان هر صفحه را به انتهای آیه‌ای ختم کرده‌اند و هر یک از اجزای قرآن در شمار معینی از صفحات گنجانده‌اند.

تا پایان قرن هفتم هجری نمونه‌ای از کتابت منظم و با قاعده قرآن را در هیچ نقطه از جهان اسلام جز

ایران نمی‌یابیم. حملات مغولان به ایران، سقوط خلافت عباسی در میانه قرن هفتم هجری و تشکیل حکومت ایلخانی (از سال ۶۵۱ تا ۷۳۶ ق) سبب تغییراتی جدی در روابط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام و حتی الگوهای هنری در کتاب‌آرایی اسلامی طی قرون بعدی شد. افزون بر مهاجرت بسیاری از کاتبان و عالمان از نقطه‌ای از جهان اسلام به نقطه‌ای دیگر، روابط فرهنگی دولت ایلخانی با هند، شامات و مصر سبب شد برخی از کاتبان این مناطق در قرون هشتم و نهم هجری به بعضی از شیوه‌های ایرانی در کتابت قرآن بیشتر توجه کرده است، اشکالی از آن را اقتباس کنند. از این زمان و در قرون هشتم و نهم هجری نمونه‌هایی از کتابت منظم و باقاعده قرآن را در هند (با خط بهاری)، آناتولی (تحت حکومت سلاجقه روم) و شامات و مصر (تحت حکومت ممالیک) می‌یابیم.

نمونه‌هایی از قرآن‌های بانظم و قاعده در این دوره در سه منطقه هند، آناتولی و «شامات و مصر» (تحت حکومت ممالیک) به قرار زیر است. این نسخه‌ها همگی از سبک قرآن‌نویسی منظم در ایران ایلخانی و پیش از آن الگو گرفته‌اند: نسخه شماره ۹۶۹ در مجلس شورای اسلامی، با خط بهاری در هند، کتابت شده با ۳۷ قاعده در قرن نهم هجری (تصویر ۱۶)؛ نسخه 7260 Arabe در کتابخانه ملی فرانسه، با خط بهاری در هند، کتابت شده با ۲۷ قاعده در قرن نهم هجری (تصویر ۱۷، ۱۸ و ۱۹)؛ نسخه ش Op2711 در کتابخانه ملی بلغارستان (صوفیا)، کتابت قرن هشتم یا نهم با ۱۲ قاعده؛ قرآن ش ۱۱۹۵۵ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت احمد بن یحیی در سال ۸۹۱ در حلب که در انتهای آن از قواعد سخن نرفته است، اما تمام صفحات به انتهای آیه ختم می‌شود (تصویر ۱۴)؛ قرآن مملوکی به شماره Is1488 در کتابخانه چستریتی، کتابت قرن نهم با ۲۷ قاعده (تصویر ۲۲ و ۲۳)؛ قرآن شماره Is1496 در کتابخانه چستریتی مورخ ۸۳۲ قمری، با ۳۲ قاعده که برای خزانه‌الملک الاشرف ابوالنصر برسبای (از فرمانروایان ممالیک، حک: ۸۲۵ - ۸۴۱ ق) نوشته شده است (تصویر ۲۰ و ۲۱).^۶

کتابت منظم و با قاعده قرآن در قرون هشتم و نهم هجری (دوران ایلخانی و تیموری) در ایران نیز ادامه یافت. قرآن ش ۱۴۸۷ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به خط عبدالرحمن بن محمد بن ابی المفاخر التمیمی (مورخ ۷۵۳) نمونه‌ای از این دست است.^۷ یکی از شخصیت‌های مهم کلیدی در این دوران، محمد بن محمود بن محمد بن احمد سمرقندی (متوفای ۷۸۰ ق) عالم علوم قرآن و قرائات و کاتب قرآنی فاخر با قواعد و نظم است. وی در اصل متولد همدان، اما ساکن سمرقند بوده

۶. سه نسخه دیگر که در سده‌های نهم و دهم هر سه در قسطنطنیه کتابت شده‌اند، عبارتند از: نسخه ش ۱۱۹۸۴ در مجلس شورای اسلامی (تهران)، کتابت قرن نهم یا دهم هجری (با ۱۲ قاعده) در ۱۵ سطر در قسطنطنیه (رک به: تصویر ۱۳)؛ نسخه ش Is1486 در کتابخانه چستریتی، مورخ ۸۹۶ قمری، کتابت احمد بن یحیی خُجا در قسطنطنیه؛ نسخه ش ۵۱۸۹ در کتابخانه سازمان دیانت ترکیه، مورخ ۹۰۶ قمری، کتابت احمد بن یحیی خُجا در قسطنطنیه.

۷. کاتب این نسخه ۱۹ سطر در انجامه، خود را «الیزدی مولد» خوانده است. وی در برگ‌های پایانی نسخه‌اش تمام قواعد کتابت منظم خود را در ۶ بند خلاصه کرده است.

است. بر اساس اطلاعاتی که از نسخه‌های الگوبرداری شده از او به دست ما رسیده است،^۸ وی خود در شهر بخارا به مصحفی از قرآن با حدود ۳۰ قاعده برخورد کرده بوده، اما آن را کامل و جامع نشناخته و در نتیجه تعداد قواعد در کتابت نسخه قرآنی خود را به عدد ۴۷۰ رسانده است.^۹ از قرآن کتابت شده به دست او امروز نشانی باقی نمانده است، اما برخی از کاتبان ایرانی تا دو سه قرن پس از وی، از الگوی توسعه یافته او در کتابت منظم و با قاعده قرآنی پیروی کرده‌اند.^{۱۰}

به‌کارگیری این شیوه هنرمندانه در قرون دهم تا دوازدهم هجری در دوران صفویه سبب خلق آثار فاخر در مصحف نویسی ایرانی شد. یکی از این شاهکارها نسخه قرآن شماره ۴ در کتابخانه نورعثمانیه (کتابت سال ۸۹۲ ق به قلم علی بن محمد الحسینی النیشابوری) در ۱۳ سطر با ترجمه فارسی است. (تصویر ۲۹) حسینی نیشابوری در آغاز این نسخه به قرآن «محمد بن محمود بن محمد الشریف السمرقندی المحدث الهمدانی المولد» اشاره می‌کند و در باب این قواعد و تکثیر آنها سخن می‌گوید. (تصویر ۲۸) نسخه دیگر (ش ۱۵۰۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی) یکصد سال پس از این زمان، به قلم خوشنویسی گمنام به نام محمود بن احمد نیریزی در سال ۹۸۷ هجری کتابت شده است. (تصویر ۲۴ تا ۲۷) وی در انتهای نسخه خود از مصحف «محمد بن محمود بن احمد السید ابوالقاسم الحسینی المدنی السمرقندی» و نیز از مصحف فردی دیگر به نام «حسین بن عثمان»^{۱۱} که حاوی وجوه مختلف قرائات، به ویژه وجوه قرائت حمزه در ادای همزه‌ها بوده است یاد می‌کند. قرآن سلطان علی قاری هروی (نسخه ش ۱ در کتابخانه رئیس الکتاب) که در سال ۹۹۹ هجری در شهر مکه کتابت شده، یکی از نمونه‌های انتقال این هنر ایرانی از هرات به مناطق تحت حکومت عثمانی است. (تصویر ۱۵) قرآن عبدالرزاق بن عبدالفتاح بن عبداللطیف (مورخ ۱۰۴۹) در مجموعه شخصی دکتر محمدصادق محفوظی (تهران) را شاید بتوان از آخرین نمونه قرآن‌های منظم در دوره صفوی همراه با ترجمه فارسی دانست که در زمان سقوط صفویه کتابت شده است.

۸. ... نسخه قرآن شماره ۴ در کتابخانه نورعثمانیه، استانبول (کتابت سال ۸۹۲ ق، به قلم علی بن محمد الحسینی النیشابوری) در ۱۳ سطر با ترجمه فارسی و نسخه قرآن شماره ۱۵۰۲ در آستان قدس رضوی، اکنون در موزه قرآن (کتابت سال ۹۸۷ ق، به قلم محمود بن احمد النیریزی) در ۱۴ سطر با ترجمه فارسی.

۹. سخنان وی عیناً در آغاز نسخه شماره ۴ کتابخانه نورعثمانیه و در انتهای نسخه قرآن شماره ۱۵۰۲ آستان قدس رضوی نقل شده است.

۱۰. متأسفانه از سرنوشت مصحف کتابت شده به دست این دانشمند شیعه ایرانی، محمد بن محمود بن محمد بن احمد بن علی الحسینی السمرقندی اطلاعی در دست نیست. از وی آثار متعددی در تجوید، رسم و قرائت قرآن به جای مانده است. مهم‌ترین اثر وی را باید المبسوط فی القراءات السبع و المصنوع من اضائة الطبع دانست که نسخه‌های چندی از آن برجای مانده است. (برای فهرستی از آثار وی و نسخه‌های آنها رک به: فنخدا، ج ۳۵، ص ۹۵۴)

۱۱. احتمالاً منظور از وی، حسین بن عثمان سروی (زنده تا ۸۸۴ ق) از شاگردان ابن جزری است. اغلب آثار وی در باب رسم، قرائت و عدل الکی قرآن است. وی کاتب نسخه اعشار القرآن فی السور (ش ۸۲۰، ۷ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی) نیز بوده است.

۱۲. آینه مآئین: گزیده‌ای از آثار مرکز دائرة المعارف انسان‌شناسی؛ تدوین محمدصادق محفوظی و سیدمحمد تقی هاشمیان؛ قم: نشر مجمع ذخائر اسلامی، ص ۷-۷۱، ۱۳۸۷/ش ۲۰۰۹م.

با سقوط صفویان این شیوه از کتابت قرآن در میان کاتبان ایرانی کاسته شد، اما بر میزان آن در میان کاتبان ترک در دولت عثمانی افزوده شد. در دوره قاجار نمونه‌هایی اندک مانند قرآن ش ۲۱۰ در کتابخانه حرم امام علی (علیه السلام) و نسخه قرآن ش ۳۵۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی (کتابت در اواخر قرن سیزدهم و وقف شده در ۱۳۱۶ ق) را با همین الگوی منظم می‌یابیم، اما در مقابل، بیشترین تعداد و نمونه‌های قرآن‌های منظم در اواخر دولت عثمانی در ترکیه و شامات کتابت شده است. نسخه‌های Yahuda Ms.Ar.922 (مورخ ۱۲۴۰ ق) و Yahuda Ms.Ar.945 (مورخ ۱۲۲۲ ق) و Yahuda Ms.Ar.932 (مورخ ۱۲۸۶ ق)، همگی در کتابخانه ملی اسرائیل؛ نسخه Or. ۱۱,۷۰۱ در کتابخانه دانشگاه لایدن (مورخ ۱۲۷۹ ق)؛ نسخه‌های شماره ۲۶ و ۳۰ (هر دو مورخ ۱۲۸۸ ق)، ش ۴ (مورخ ۱۲۷۱ ق)، شماره ۷ (مورخ ۱۲۷۷ ق)، شماره ۹ (مورخ ۱۲۶۶)، ش ۱۰ (مورخ ۱۲۸۴ ق)، ش ۱۷ (مورخ ۱۲۸۲ ق)، همگی از کتابخانه پرتونیا، استانبول؛ نسخه قرآن ش ۱۵ (مورخ ۱۲۶۷ ق) در کتابخانه هدایی افندی، استانبول؛ نسخه ۳۳ (مورخ ۱۲۴۳ ق) در کتابخانه سیرز، استانبول؛ قرآن‌های ۱۹ (مورخ ۱۲۳۶ ق) و ۲۰ (مورخ ۱۲۳۸ ق) در کتابخانه قلیچ علی پاشا، استانبول؛ قرآن ش ۳ (مورخ ۱۲۸۰ ق) و ۱۴ و ۱۵ (هر دو مورخ ۱۲۸۴ ق) در کتابخانه قیسری راشد افندی، استانبول؛ نسخه‌های ش ۴ (مورخ ۱۲۵۶ ق)، ش ۶ (مورخ ۱۲۳۸ ق)، ش ۱۲ (مورخ ۱۲۸۷ ق)، ش ۱۳ (مورخ ۱۲۶۹ ق)، ش ۱۴ (مورخ ۱۲۷۴ ق)، ش ۱۵ (مورخ ۱۲۷۵ ق)، ش ۱۶ (مورخ ۱۲۳۱ ق)، ش ۱۷ (مورخ ۱۲۶۷ ق)، ش ۲۱ و ۲۴ (هر دو مورخ ۱۲۶۹ ق)، ش ۲۹ (مورخ ۱۲۷۲ ق)، همگی از کتابخانه نافذپاشا، استانبول؛ نسخه ش ۱۸ در کتابخانه نورعثمانیه، استانبول (مورخ ۱۲۹۰ ق)؛ نسخه‌های Qur40 (مورخ ۱۱۸۸ ق) و Qur8 (مورخ ۱۲۰۱ ق) و Qur33 (مورخ ۱۲۰۴ ق)، Qur380 (مورخ ۱۲۸۰ ق)، همگی از مجموعه دیوید خلیلی (لندن)؛ نسخه AKM322 (مورخ ۱۱۷۸ ق) در موزه آقاخان؛ نسخه‌های Arabe6997 (مورخ ۱۲۴۰ ق) و Arabe 6924 (مورخ ۱۲۹۲ ق)، هر دو از کتابخانه ملی فرانسه، در پاریس، صرفاً نمونه‌هایی از شمار فراوان قرآن‌های کتابت شده عثمانی در این دوران اند.

تقریباً در همین قرون اخیر، گونه‌های مختلفی از قرآن نویسی منظم و باقاعده در برخی مناطق یمن (جنوب شبه جزیره) رواج یافته است. این کاتبان یمنی احتمالاً با الگوگیری از برخی نسخه‌های مملوکی یا عثمانی نمونه‌های متعددی از مصاحف منظم کتابت کرده‌اند که امروز همچنان در کتابخانه‌های یمن از جمله در میان مصاحف «جامع شهارة» یافت می‌شود. از سوی دیگر، در برخی از نمونه‌های خاص این دوره عثمانی و صفوی (قرون ۱۰ تا ۱۳ هجری)، برای مثال در قرآن ش ۷۷۳۶ در کتابخانه دانشگاه ملک سعود (کتابت شده در قرن یازدهم هجری)، کاتب گاه کوشیده است با توسل به ریزنویسی هر جزء قرآن را در یک برگ (دو صفحه ۴۱ سطر) و کل قرآن را در ۳۰ برگ جای دهد و در قرآن ش ۱۹۵۳ موزه رضا عباسی، کاتبی دیگر به همین شیوه توانسته است هر جزء قرآن را در یک برگ (دو صفحه ۳۳ سطر)، و کل قرآن را در ۳۰ برگ جای دهد. نمونه دیگر قرآن ش ۳۶۸ در کتابخانه سلطنتی دانمارک (کتابت شده در ایران قاجاری در قرن دوازدهم) است که کاتب در هر صفحه ۳۱

سطرریز خط و منتهی به پایان آیه کتابت کرده، هر جزء قرآن را در دو برگ (چهار صفحه) و کل قرآن را در ۶۱ برگ جای داده است.

در یکصد سال اخیر و پس از انحلال دولت عثمانی، کتابت قرآن‌های منظم و باقاعده به صورت مصاحف چاپی در جهان اسلام ادامه یافت. معروف‌ترین نسخه‌های کنونی به قلم خوشنویس سوری، عثمان طه در «مُجمَع الملك فهد لطباعة القرآن الکریم» با عنوان مصحف المدينة المنورة انتشار یافته است. اکنون تقریباً اغلب مصاحف قرآنی در جهان اسلام از این الگو در آرایش صفحات خود پیروی می‌کنند و ما آنها را به «قرآن‌های ختم به آیه» می‌شناسیم. مهم‌ترین ویژگی ظاهری این مصاحف آن است که هر صفحه با به انتهایی آیه‌ای از قرآن ختم می‌کنند و هر یک جزء قرآن را در تعداد معینی از صفحات (۲۰ صفحه) قرار می‌دهند. این اما همان کاری است که کاتبان ایرانی، یک هزار سال پیش در ایران بزرگ و احتمالاً در خراسان و ماوراءالنهر ابداعش کرده‌اند.

فهرستی از مهم‌ترین قرآن‌های منظم و باقاعده تا پایان قرن دهم در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان

شماره نسخه	مکان نگهداری	تاریخ کتابت	تعداد قواعد	فهرست قواعد	سطور	مکان کتابت	نام کاتب
۱۰۱۱	کتابخانه کاخ گلستان	قرن ۴ یا ۵	نامشخص	فارسی	۳۱	ایران (غزنوی یا سلجوقی)	منسوب به امام حسن (علیه السلام)
۲۲۲۴	کتابخانه آستان قدس	قرن ۵ / وقف ۵۹۰	۱۹	فارسی	۲۹	ایران (غزنوی یا سلجوقی)	ناسب الحسینی
۴۴	حرم علوی (نجف)	۵۳۱ ق	۳۳	فارسی + عربی	۲۷	ایران (سلجوقی)	محمد الزنجانی
Is1438	کتابخانه چستریتی	۵۸۲ ق	نامشخص	-	۱۹	ایران (سلجوقی)	زرین قلم
۴۳۰۴	موزه ملی ایران	قرن هشتم	-	-	۱۲	ایران (ایلخانی)	وقف شاه قلی خلیفه مهرداد
کالای ۱۲۸	حراج ساتبیز، ۱۱۳ اکتبر ۱۹۸۲	۶۷۷ ق	-	-	۱۱	ایران (ایلخانی)	محمد بن ابراهیم بن احمد بن ابراهیم یزدی
۱۴۸۷	دانشگاه تهران	۷۵۳ ق	۶	فارسی	۱۹	ایران	عبدالرحمن بن محمد بن ابی المفخر التمیمی
از دست رفته	نامعلوم	حدود ۷۵۰ ق	۴۷۰	عربی	-	ایران	محمد بن محمود بن محمد الشریف السمرقندی

شماره نسخه	مکان نگهداری	تاریخ کتابت	تعداد قواعد	فهرست قواعد	سطور	مکان کتابت	نام کتاب
بدون شماره	مجموعه دکتر خرازی	قرن ۸	.	.	۱۴	ایران	
OP2711	کتابخانه ملی بلغارستان	قرن ۸	۱۲	عربی	۱۳	آنااتولی	
۲۷۹	کتابخانه آستان قدس	قرن ۸	.	ندارد	۱۵	ایران / عراق	منسوب به صیرفی
Is1488	کتابخانه چستریتی	وقف ۸۷۳	۲۷	عربی	۱۲	مملوکی	
Is1496	کتابخانه چستریتی	۸۳۲ ق	۳۲	عربی	۱۲	مملوکی	برای الملك الأشرف ابوالنصر برسبای
۲۰۰۲	موزه رضا عباسی	۸۷۸ ق	-	ندارد	۱۵	تیموری	عبدالله بن شیخ محمود
۱۱۹۵۵	مجلس شورای اسلامی	۸۹۱ ق	.	ندارد	۱۴	حلب (عثمانی)	احمد بن یحیی
۴	کتابخانه نور عثمانیه	۸۹۲ ق	۴۷۰	عربی	۱۳		علی بن محمد الحسینی النیشابوری
Is1486	کتابخانه چستریتی	۸۹۶ ق		ندارد	۱۵	قسطنطنیه (عثمانی)	احمد بن یحیی خُجا
۵۱۸۹	سازمان دیانت ترکیه	۹۰۶ ق		ندارد	۱۱	قسطنطنیه (عثمانی)	احمد بن یحیی خُجا
Arabe 7260	کتابخانه ملی فرانسه	قرن ۹-۱۰	۲۸	فارسی	۱۱	هند (بھاری)	
۹۶۹	مجلس شورای اسلامی	قرن ۹-۱۰	۳۷	فارسی	۱۹	هند (بھاری)	رفیع بن خواجه مجیرالدین طوسی
۱۱۹۸۴	مجلس شورای اسلامی	قرن ۹-۱۰		عربی	۱۵	قسطنطنیه (عثمانی)	
۱۵۰۲	کتابخانه آستان قدس	۹۸۷ ق	۴۷۰	فارسی + عربی	۱۴	ایران (صفوی)	محمود بن احمد نیریزی
۱	کتابخانه رئیس‌الکتاب	۹۹۹ ق	.	ندارد	۱۵	مکه (عثمانی)	علی بن سلطان محمد القاری الهروی المکی

قواعد کتابت در کهن‌ترین قرآن‌های منظم ایرانی

همچنان که در آغاز آوریم، چهار نسخه از قرآن‌های ایرانی کتابت شده در قرون پنجم و ششم هجری سرنخ‌های اصلی ما برای شناخت تاریخ شکل‌گیری کتابت منظم و باقاعده قرآن است. کاتبان این نسخه‌ها با دقت، جزئیات قواعد خود را در انتهای نسخه خود، به فارسی و گاه به عربی ثبت کرده‌اند.

در اینجا ضمن معرفی اجمالی هریک از این چهار نسخه، بخش‌های باقیمانده از قواعد این کاتبان را بازنویسی می‌کنم. در نمونه‌های بعدی مصحف نویسی باقاعده در ایران، هند، آناتولی، شامات، مصر و یمن، طی قرون هشتم تا دوازدهم هجری، اغلب این قواعد باقی مانده و گاه جزئیات بیشتری به آنها افزوده شده است، اما در یکی دو سده اخیر و در قرآن نویسی دوران عثمانی، تنها دو یا سه نکته اساسی از این قواعد و نظامات مورد توجه بوده و همان‌ها نیز در قرآن نویسی معاصرو در آثار خوشنویسانی چون عثمان طه به کار گرفته شده‌اند. مهم‌ترین این قواعد باقیمانده در دوران معاصر عبارتند از: پایان دادن هر صفحه به انتهای آیه و آغاز کردن هر جزء قرآن از ابتدای صفحه و پایان دادن آن به انتهای صفحه.

الف) قرآن ش ۱۰۱۱ در موزه کاخ گلستان منسوب به خط امام حسن مجتبی (ع)

این نسخه با شماره ۱۰۱۱ در کتابخانه کاخ گلستان، در ۳۱ سطر^{۱۳} بر روی کاغذ در ۳۰۵ صفحه در قطع کوچک (۱۱*۹ سانتی متر) کتابت شده و بعدها به دستخط امام حسن مجتبی (علیه السلام) منتسب شده است. خط نسخه، کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی است و دو لوح مذہب آغازین آن، شباهت تام و تمام با دیگر قرآن منظم (به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی) دارد که در ادامه خواهد آمد. ظواهر نسخه به خوبی از دقت کاتب برای چینش منظم سطور، صفحات و اجزاء قرآن حکایت می‌کند. کاتب، هر جزء قرآن را در پنج برگ (۱۰ صفحه) قرار می‌دهد و انتهای هر صفحه را به پایان آیه ختم می‌کند. (برای نمونه رک به: تصویر ۳) برگ آخر قرآن ش ۱۰۱۱ در موزه کاخ گلستان متأسفانه ناخواناست، اما نیک نشان می‌دهد که کاتب نسخه در انتهای مصحف خود، قواعد خویش را به فارسی توضیح داده است. (تصویر ۱) فرد یا افرادی با محو کردن یادداشت انتهایی کاتب که هنوز بخش‌هایی از آن به فارسی قابل رؤیت است، نام امام حسن (علیه السلام) را در جاهایی از آن و نیز در پایین دو لوح آغازین نسخه و در پایان سوره ناس افزوده‌اند. روشن است که قرآن به قرائت حفص از عاصم نیست. از این رو در عصر صفویه کسی در برگ‌های پیوسته شده آغازین نوشته است:

این کلام مجید بصحت رسیده که خط یکی از ائمه اثناعشر است و دست بردست تا پادشاه جنت مکان شاه اسماعیل انار الله برهانه رسیده و شهرت دارد که خط امام حسن است (علیه السلام). از مردم ناهل پوشیده دارند که بغیر از سادات علوی فاطمی کسی دیگر را قرائت نصیب نخواهد شد. از عوام پوشیده دارند. یا ولی. شهر رجب ۱۲۰۱.

همچنین در صفحه پیش از فاتحه الکتاب، فردی که ادعا می‌کند در ایام حکومت سلطان محمد اولجایتو (۶۷۸-۷۱۶ ق) زندگی می‌کرده نوشته است:

بعضی از اهل دانش که در قرائت خط کوفی دانشمند بودند، نظر بر صفحه آخر گماشتند.

۱۳. بدری آتابای در فهرست قرآن‌های خطی کتابخانه سلطنتی (ص ۱۷۹) به اشتباه آن را ۳۰۵ سطر دانسته است.

چنان فهمیدند که این کلام در ایام خلیفه ثالث نوشته شده و خط امام حسن (علیه السلام) است، اما بعضی آیات ظاهراً در غیر موضع باشد و ثانی در ایام خلفاء عباسی ردوبدل شده باشد از نااهل مخفی دارند! در ایام دولت محمد اولجایتو نوشته شد سنه ۶۶ [کذا]. (تصویر ۲)

ب) قرآن حسینی ناسب به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی

این نسخه به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی است که با خط کوفی ایرانی در اواخر قرن پنجم کتابت شده، اما در سال ۵۹۰ هجری از سوی فردی به نام سید اجل ناصرالدین ظهیرالاسلام کریم الطرفین الحسینی الناسب وقف حرم رضوی شده است. خوشبختانه قواعد کاتب این نسخه کتابت شده در اواخر قرن پنجم و وقف شده در سال ۵۹۰ هجری را در اختیار داریم. وقف نامه آغازین قرآن ۲۲۲۴ کمی ناخواناست و بخش هایی از آن از میان رفته است. در بخش باقیمانده آمده است:

وقف هذا الجامع وهو كلام الله تعالى... السيد الأجل الزاهد ناصرالدین ظهیرالاسلام کریم الطرفین... صلی الله علیه... الحسینی الناسب... وذلك اتفق... من سنة تسعين وخمسائة وهذا خط أضعف عباد الله الفقير برحمته الراحي بشفاعة نبیه وآله الطاهرين عليهم السلم علي بن حمزة بن علي البزاز رحم الله من دعا لکاتبه ولواقفه وللمؤمنين والمؤمنات. (تصویر ۵)

در انتهای قرآن هم کاتب دیگری وقف نامه را مجدداً چنین نوشته است:

این مصحفی است بنوزده قاعده نبشته اند | امیر سید اجل ناصرالدین ظهیرالاسلام کریم | الطرفین الحسینی الناسب وقف علی المشهد المقدس کرد | الرضا علیه الصلاة والسلام بطوس؛ خداهش | پیامرزا که از روضه رضا بیرون نیارد تا بر خدا | عاصی نباشد و ثواب هر دو جهان حاصل شود | وهذا خط العبد المذنب محمد بن محمد بن احمد؟ القمي محمد | المعرف بتاريخ المنتصف من ربيع الأول سنة خمس وتسعين | وخمسائة. (تصویر ۶)

نسخه ۲۲۲۴ در آستان قدس رضوی ۲۹ سطری است و مشابهت های زیادی با نسخه قرآنی محمد زنجانی (ش ۴۴ در حرم علوی در نجف) دارد. کاتب هر جزء قرآن را در هفت برگ (۱۴ صفحه) قرار داده و هر صفحه را به انتهای آیه ای ختم می کند. هر جزء قرآن از ابتدای صفحه ای در سمت راست آغاز می شود. علامات تعشیر و تخمیس و سرجزه ها در هر دو نسخه بسیار مشابهند. همانند دیگر نسخه های منظم و باقاعده در اینجا نیز کاتب در انتهای نسخه قواعد کتابت خود را به فارسی شرح داده است. تعداد قواعد وی در این نسخه ۱۹ تاست: (تصویر ۴)

این مصحفی است که به نوزده قاعده نبشته شدست. اول آن که یک ورق از اول قرآن سوره فاسوره برابر بیاور دست. و دوم آن که از آخر قرآن از مفصلات نیز یک ورق سوره فاسوره برابر بیاور دست. و سوم آن که هر ورق که بخوانی هم ورق خوانده شود و هم آیت پایان شود. و چهارم آن که هر اجزای سی پاره که هفت ورق است و چهارده روی ورق است و مگر آن که اول و آخر قرآن هر اجزای سی پاره هشت ورق است و شانزده روی ورق است از جهت آن ورق بیشترست [که] اول قرآن لوحها دارد و آخر قرآن سورتهاى انبوه دارد از جهت آن ورق بیشترست. و پنجم آن که همه اجزاء قرآن هم سرورق است هم سرخط. و ششم آن که همه ربهای قرآن همه پایان خط تمام کردست و میانه خط تمام نکردست. و هفتم آن که همه چهارده پاره‌های قرآن نیز تمام آخر خط آوردست. و هشتم آن که همه سبهای قرآن نیز پایان خط تمام کردست. و نهم آن که همه سجده‌های قرآن نیز پایان خط تمام کردست و بیاورده. و دهم آن که هر چه در قرآن غفور رحیم است نیز پایان خط تمام کردست همه بر یک جای آوردست. و یازدهم آن که هر چه در قرآن نام الله است از سر آیت است چنان: الله یستهری بهم؛ الله لا اله الا هو الحی القیوم؛ الله ولی الذین آمنوا؛ الله لا اله الا هو لیجمعنکم الی یوم القیامة؛ الله یعلم ما تحمل کل اثنی؛ الله الذی یرسل الریاح؛ الله لطیف بعباده؛ الله الذی سخر لکم البحر. قرب سی [و] سه جای است همه سرخط است. و دوازدهم آن که در قرآن سی [و] شش جای درسی [و] پنج آیت تهلیل قرآن است نیز سرخط است و سرخط بیاور دست. و سیزدهم آن که هر چه در قرآن آیتی مکه، سر آن آیت شین است چنان که: شهر رمضان؛ شهد الله؛ شاکرا لانعمه؛ شرع لکم. این همه نیز سرخط آوردست. و چهاردهم آن که در قرآن نام محمد و احمد است نیز همه خط است سرخط آوردست. و پانزدهم آن که هر چه رینا است همه میان خط است هیچ اول و آخر خط نیست. و شانزدهم آن که در قرآن ربکم نیز میان خط است و هیچ اول و آخر خط نیست. و هفدهم آن که در همه قرآن هیچ جای کلمه مقطوع نیست. کلمه مقطوع آن بود: و هویتولی الصا، خط دیگر لحنین. خط دیگر الشا، خط دیگر کرین خط دیگر مانند این در قرآن بسیارست. علما ما وراء النهر خراسان سمرقند سخت بد دارند. و هژدهم هیچ تبارک نیمه خط نیست. و نوزدهم سی پاره پایان ورق تمام شدست. والله اعلم. (تصویر ۴)

ج) قرآن محمد الزنجانی به شماره ۴۴ در کتابخانه حرم علوی (نجف)

قرآن زنجانی به شماره ۴۴ در المكتبة الغرویة یا کتابخانه حرم امام علی (علیه السلام) از مهم ترین و شگفت ترین مصاحف منظم و باقاعده است که اکنون به دست ما رسیده است. (برای نمونه رک به: تصویر ۸) متأسفانه هشت برگ مذهب آغازین و پایانی نسخه در دهه های اخیر از آن جدا شده و بعدها به موزه متروپلیتن راه یافته است. من درباره این نسخه مهم قرآنی پیش تر مقاله ای مستقل و مفصل

نوشته ام. بنابراین در اینجا توضیحات نسخه شناختی و محتوایی مصحف را مکرر نمی‌کنم.^{۱۴} زنجانی توضیحات خود را درباره نظم و قواعد رعایت شده هنگام کتابت و تذهیب مصحف خود، به هردو زبان فارسی و عربی در پایان نوشته است. با آنکه این دو متن فارسی و عربی از نظری یکدیگر را تکمیل و تفسیر می‌کنند، نیمه نخست قواعد در آنها متأسفانه باقی نمانده است. بخش‌های باقیمانده از این دو یادداشت کاتب را بر اساس تصاویر باقیمانده در اینجا می‌آورم.

متن قواعد به فارسی در قرآن محمد الزنجانی

[شانزدهم آنست که در قرآن بیست و یک جای یا ایها الناس است] و آن همه سرسطر است و هیچ در میانه نیست هفدهم آنست که در قرآن چهار جای محمدست و یک جای احمد که همه اول سطر است. هجدهم آنست که در قرآن گن فیکون هشت [جای است که همه در پایان سطر است. نوزدهم آنست که در قرآن غفور رحیم [در چهل و سه جای است] و همه پایان سطر است. بیستم در قرآن چهارده جای ... پایان سطر است. بیست یکم آنست که در قرآن سمیع علیم [در شانزده جای است] و همه پایان سطر است. بیست دوم آنست که در قرآن سیزده جای عزیز حکیم است و همه پایان سطر است. بیست سوم ... همه پایان سطر است. بیست چهارم آنست که در قرآن [شش جای ترجع الامور] است و یک جای تصیر الامور و آن همه پایان سطر است. [بیست پنجم آنست که] در قرآن بکل شیء علیم یازده جای است و دو جای بکل شیء علیم و آن همه پایان سطر است. بیست ششم آنست که در قرآن بذات الصدور [دوازده جای است] و آن همه پایان سطر است. بیست هفتم آنست که در قرآن [پنج جای یتوکلون است و سه جای المتوکلون و یک جای المتوکلین و همه پایان سطر است. [بیست هشتم آنست که در قرآن علام الغیوب چهار جای است و همه پایان سطر است. [بیست نهم آنست که در قرآن] همه نیم شعبها آخر سطر است. سی و یکم آنست که در قرآن سوره مریم بآول ورق آورده است [سی و دوم] ... ؟ عرف گور نیست. سی و دوم آنست که هیچ کلمه برنام ... دیگر افتد که نیم کلمه پایان سطر باشد و نیمه ذکر [اول سطر دیگر باشد / افتد و از سبب ان بزر نوشتنم انج در اول سطر است و آنج در پایان سطر است تا هر کسی ظاهر می‌بیند. (تصویر ۹)

متن قواعد به عربی در قرآن محمد الزنجانی

ورد یا ایها الناس فی احدی و اعشرین موضعا والکل فی اوایل السطر السابع عشر ورد اسم

۱۴. درباره این نسخه بسیار مهم در تاریخ کتابت قرآن رک به: مرتضی کریمی‌نیا؛ «مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری؛ نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف و برگ‌های جدا شده از آن در موزه متروپلیتن»؛ ترجمان وحی مبین؛ سال بیست و سوم، ش ۱، پیاپی ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۵۰-۸۶.

محمد فی اربعة مواضع واسم احمد فی موضع واحد والکل اول السطر الثامن عشر ورد کلن فیاً کون فی ثمانية مواضع والکل فی اواخر السطور التاسع عشر ورد غافور رحيم فی ثلثة واربعين موضعا والکل فی اواخر السطر العشرون ورد ... فی اربعة عشر موضعا والکل خواتم الاسطور الحادی والعشرون ورد سمیع علیم فی ستة عشر موضعا والکل فی اواخر السطر الثاني والعشرون ورد عزیز حکیم فی ثلثة عشر موضعا والکل فی اول السطر الثالث والعشرون آخر کل السبع آخر السطر الرابع والعشرون ورد ترجع الامور فی ستة مواضع وتصیر الامور فی موضع واحد والکل فی اواخر السطر الخامس والعشرون قوله بكل شی علیم فی احد عشر موضعا وقوله بكل شی علیم فی موضعین والکل فی اواخر السطر السادس والعشرون قوله علیم بذات الصدور ورد فی اثنی عشر موضعا وهی فی اواخر السطور السابع والعشرون قوله یتوکلون فی خمس مواضع وقوله المتوکلون فی ثلثة مواضع وقوله المتوکلین فی موضع واحد والکل فی اواخر السطر الثامن والعشرون علام الغیوب ورد فی اربعة مواضع والکل فی اواخر السطر التاسع والعشرون موضع انصاف الاسباع فی آخر السطر الثلثون موضع ابتداء ... فی جمیع القرآن الحادی والثلاثون اول سورة مریم وقع فی اول الصفحة الثاني والثلاثون ... الثالثة والثلاثون لم یقسم الکلمة فی اول سطر الثاني ثم هذه ... (تصویر ۱۰)

د) قرآن زرین قلم در کتابخانه چستریتی، نسخه Is 1438

این نسخه در سال ۵۸۲ هجری در ۱۹ سطر به خط عبدالرحمن بن ابی بکر بن عبدالرحمن الکاتب الملکی زرین قلم کتابت شده است. عنوان «الکاتب الملکی» نشان از حضور وی در بار یکی از حاکمان عصر سلجوقی در عصر خود دارد و لقب «زرین قلم» حکایت از استادی او در کتابت قرآن و سایر متون اسلامی می‌کند. برخلاف سه نسخه بالا، متن قرآن در این اثر به خط نسخ کتابت شده و تنها بسمله آغازین سوره‌ها را به کوفی طراحی کرده‌اند. اگرچه از شرح قواعد کاتب در انتهای نسخه اطلاعی نداریم، اما بررسی متن نسخه نشان می‌دهد که «زرین قلم» تمام قواعد محمد زنجانی و کاتب نسخه ۲۲۲۴ آستان قدس رضوی را در قرآن خود به کار گرفته است. علاوه بر اختتام هر صفحه قرآن به پایان آیه و قراردادن هر جزء قرآن در تعداد معینی از صفحات، وی نیز برخی از کلمات و تعابیر پرتکرار قرآن کریم را با رنگ طلایی و به صورت یکنواخت در آغاز، میانه و پایان سطر قرار داده است. (تصویر ۱۱ و ۱۲)

تصویر ۲: یادداشت الحاقی به قرآن منظم ش ۱۰۱۱ موزه کاخ گلستان

تصویر ۱: شرح قواعد کاتب در قرآن منظم ش ۱۰۱۱ موزه کاخ گلستان

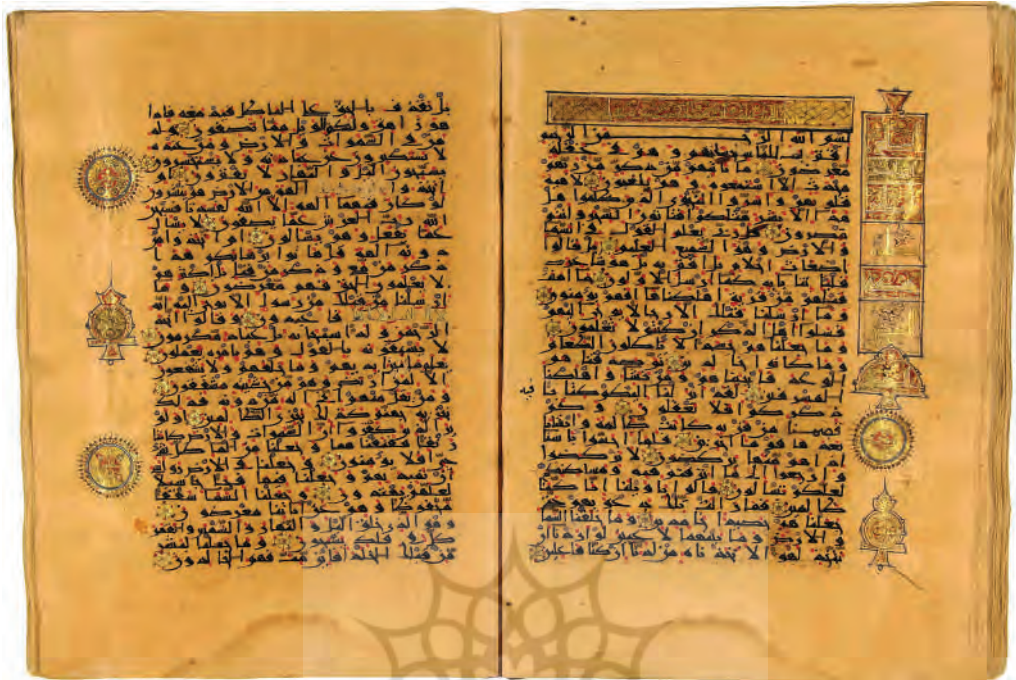
تصویر ۳: نمونه‌ای از صفحات در قرآن منظم ش ۱۰۱۱ موزه کاخ گلستان (کتابت در قرن پنجم)

تصویر ۴: قواعد کاتب به فارسی در انتهای قرآن منظم و باقاعده ش ۲۲۲۴ آستان قدس رضوی
 تصویر ۵: وقف نامه در صفحه آغازین قرآن منظم
 تصویر ۶: وقف نامه و یادداشت در صفحه پایانی قرآن منظم
 ش ۲۲۲۴ آستان قدس

تصویر ۷: آغاز جزء هفدهم در قرآن منظم و باقاعده ش ۲۲۲۴ آستان قدس رضوی

تصویر ۸: آغاز جزء چهارم در قرآن منظم محمد الزنجانی، مورخ ۵۳۱ ق (نجف، کتابخانه حرم امام علی (علیه السلام)، ش ۴۴)

تصویر ۹: آغاز جزء چهارم در قرآن منظم محمد الزنجانی، مورخ ۵۳۱ ق (نجف، کتابخانه حرم امام علی (علیه السلام)، ش ۴۴)

تصویر ۹: قواعد کاتب به فارسی در کتابت قرآن محمد الزنجانی، مورخ ۵۳۱ ق
(برگ جدا شده در نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

تصویر ۱۰: قواعد کاتب به عربی در کتابت قرآن محمد الزنجانی، مؤرخ ۵۳۱ ق
(برگ جدا شده در نیویورک: موزه متروپلیتن، ش 1996.294)

تصویر ۱۱: آغاز جزء چهاردهم در قرآن منظم «زین قلم»، مورخ ۵۸۲ ق (دابلین: کتابخانه چستربیتی، ش 1438. Is.)
تصویر ۱۲: آغاز جزء سیام در قرآن منظم «زین قلم»، مورخ ۵۸۲ ق (دابلین: کتابخانه چستربیتی، ش 1438. Is.)

تصویر ۱۳: «آیه دین» در قرآن منظم ش ۱۱۹۸۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (متعلق به قرن نهم. دهم)

تصویر ۱۴: نمونه‌ای از صفحات در قرآن منظم ش ۱۱۹۵۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مورخ ۸۹۱ ق در حلق)

تصویر ۱۵: نمونه‌ای از صفحات در قرآن منظم ش کتابخانه رئیس کتاب، استانبول (به خط ملاعلی قاری هروی، مورخ ۹۹۹ در مکه)
تصویر ۱۶: قواعد کاتب در انتهای قرآن منظم بهاری (کتابت در هند، ۹۶۹ق)، نسخه ش ۹۶۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی

تصویر ۱۷ و ۱۸: قواعد کاتب در انتهای قرآن منظم بهاری (کتابت در هند، قرن نهم)، نسخه 7260Arabe در کتابخانه ملی فرانسه
 تصویر ۱۹: نمونه‌ای از صفحات در قرآن منظم بهاری (کتابت در هند، قرن نهم)، نسخه 7260Arabe در کتابخانه ملی فرانسه

تصویر ۲۰: فهرست قواعد کاتب در قرآن منظم ش ۱۴۹۶ Is در کتابخانه جستریبی (مملوکی، مورخ ۸۳۲ ق)
 تصویر ۲۱: نمونه ای از صفحات قرآن منظم ش ۱۴۹۶ Is در کتابخانه جستریبی (مملوکی، مورخ ۸۳۲ ق)

تصویر ۲۲: فهرست قواعد کاتب در قرآن منظم ش 1488 Is در کتابخانه جستریبی (مملوکی، متعلق به قرن نهم)
 تصویر ۲۳: نمونه‌ای از صفحات قرآن منظم ش 1488 Is در کتابخانه جستریبی (مملوکی، متعلق به قرن نهم)

تصویر ۲۴: آغاز جزء دوم در قرآن منظم محمود بن احمد نیریزی (نسخه ش ۱۵۰۲ آستان قدس رضوی)، مورخ ۹۸۷ ق

تصویر ۲۵: آغاز جزء بیست و نهم در قرآن منظم محمود بن احمد نیریزی (نسخه ش ۱۵۰۲ آستان قدس رضوی)، مورخ ۹۸۷ ق

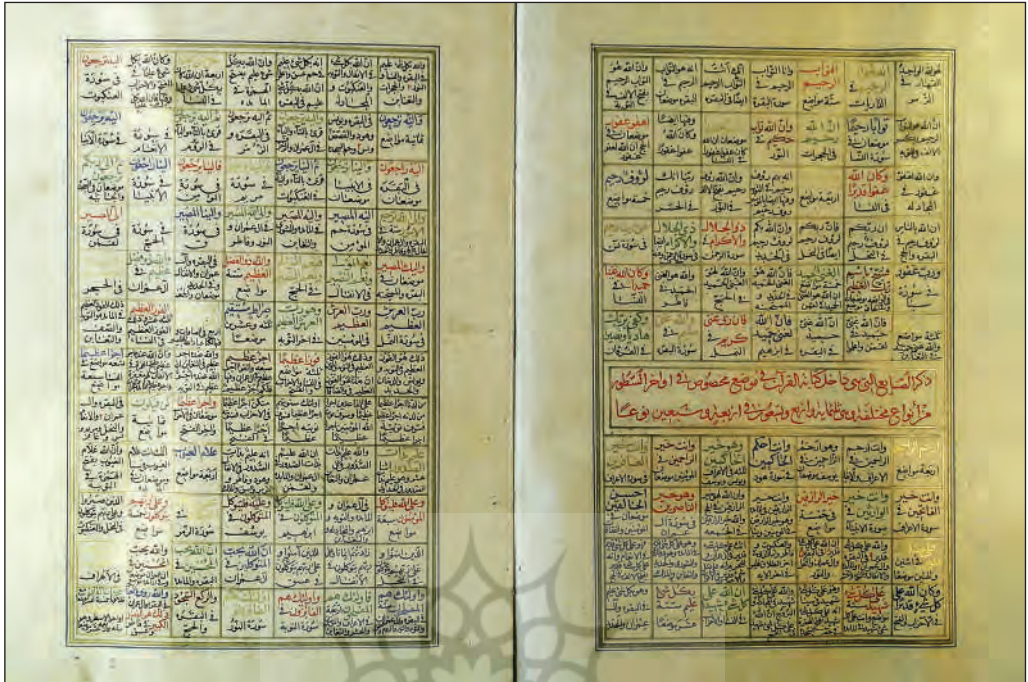

تصویر ۲۶: بخشی از فهرست قواعد در قرآن منظم محمود بن احمد نیریزی (نسخه ش ۱۵۰۲ آستان قدس رضوی)، مؤرخ ۹۸۷ ق

تصویر ۲۷: بخشی از فهرست قواعد در قرآن منظم محمود بن احمد نیریزی (نسخه ش ۱۵۰۲ آستان قدس رضوی)، مؤرخ ۹۸۷ ق

تصویر ۲۸: بخشی از فهرست قواعد در قرآن منظم علی بن محمد حسینی نیشابوری (نسخه ش ۴ کتابخانه نورعثمانیه)، مؤرخ ۸۹۲ق

تصویر ۲۹: نمونه‌ای از صفحات در قرآن منظم علی بن محمد حسینی نیشابوری (نسخه ش ۴ کتابخانه نورعثمانیه)، مؤرخ ۸۹۲ق

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی